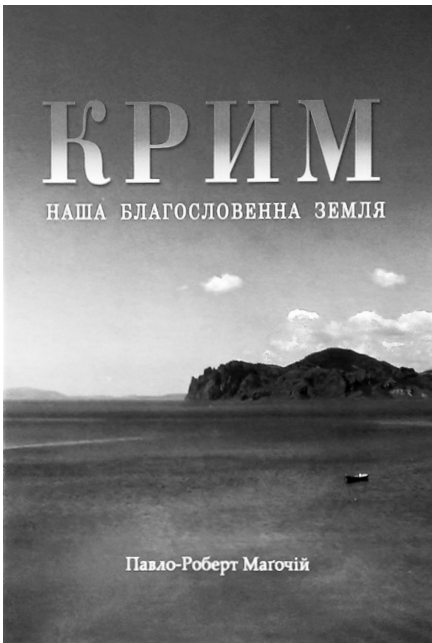

Магочій П.-Р.

Крим: НАША БЛАГОСЛОВЕННА ЗЕМЛЯ. –

Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2014. – 160 с.

Емоційні назва й вступ, невеликий обсяг книги та рясні (мало не на кожній сторінці) ілюстрації вказують, що її автор, а також видавець адресували цю публікацію широким колам читачів. Гарний дизайн, якісний друк ілюстрацій (здебільшого кольорових фото), історичні карти, крейдований папір, тверда папітурка та взагалі дуже охайне виконання – очевидні принади для публіки. Особливої уваги варті рідкісні зображення, як-от старі фото (починаючи від часів Кримської війни 1853–1856 рр.), репродукції творів мистецтва (картини, гравюри, скульптура), серед яких є позичені з іноземних чи недоступних в

Україні джерел (скажімо, рекламний плакат «Інтуриста» 1930-х рр. для США), фотографії часів російської революції та німецької окупації Криму. Це видання з повним правом можна віднести до ілюстрованих, а його зовнішня привабливість налаштовує читача до самого предмета – власне минулого Кримського півострова.

Книгу написав авторитетний фахівець з історії України, професор Торонтського університету Павло-Роберт Магочій. Судячи з назви – «Крим: наша благословенна земля», – схоже, що його задум полягав у тому, аби представити цю територію складовою частиною України. Щоправда, важко позбутися думки, що в англо- та російськомовному виданнях цієї ж книжки слово «наш», а з ним і вся назва, набувають уже іншого смислу... Ще більше спантеличує вступ, де автор аргументує свою увагу до Криму нічим іншим, як словами сучасного британського письменника Ніла Ашерсона, що «його (Криму – *О.Г.*) краса викликає майже сексуальне бажання володіти» (с.7). Може й так, але відволікає увагу від справжніх творчих намірів, що, як можна переконатися, виявилися сильнішими навіть за оте бажання.

Актуальність дослідження історичних зв'язків Криму з рештою України якнайкраще засвідчила анексія півострова Росією в лютому – березні 2014 р., котра збіглася з виходом книги у світ. Російське загарбання, серед іншого, спиралося на поширені уявлення про нібито «історичні права» цієї країни на Крим, сформовані ще імперською та радянською історіографіями й пропагандою. Причому висловлювання у цьому дусі лунали не лише в Росії та Україні, але навіть від іноземних урядовців, які засуджували російську агресію. Це наочно продемонструвало цілковиту відсутність осмислення історичного зв'язку Криму з рештою України. Отже, наратив історії півострова від П.-Р.Магочія вигідно з'явився у час гострого суспільного запиту.

Однак написання цієї книги не випадає пояснити вдалим прогнозом на перспективний запит. Радше П.-Р.Магочій заповнив нею прогалину у своїй відомій праці з історії України, до чого його зобов'язувала щонайменше власна концепція, за якою об'єктом історії визнається сучасна територія країни та всі народи, котрі її населяють. В останній версії його наративу, що так і називається «Україна: історія її земель та народів» (Торонто, 2007 р. – англійською, Ужгород, 2012 р. – українською мовами), про Крим згадувалося лише епізодично – у зв'язку з грецькими колоніями й державами, скіфами, Хозарією, генуезькими колоніями та, звичайно, Кримським ханатом, але бракувало викладу історії півострова після його включення до складу Російської імперії. У книзі про Крим розділи 2–4 («Найдавніші цивілізації Криму», «Кипчаки, монголи, татари та італійський Крим», «Кримський ханат») переповідають давню та середньовічну історію за вже існуючим наративом. А от періодові від російської анексії 1783 р. до сьогодення присвячено шість оригінальних розділів. Центральне місце логічно відведене кримським татарам, адже вони не лише є найчисельнішим із корінних народів півострова, а й виступають нащадками цивілізації кочових скотарів євразійського степу, що довгий час панувала тут, а крім того утворюють окрему впливову політичну силу. Певні відомості наведено про євреїв (ашкеназі, караїмів та кримчаків). Росіяни, які нині становлять більшість населення Криму, а також тривалий час представляють місцеву політичну та культурну еліту, зрозуміло, також у центрі уваги автора. По суті, ці розділи представляють собою готове доповнення до наративу з історії України, що могли б у ньому презентувати Крим як окремий історико-географічний ареал нарівні з Наддніпрянщиною, Галичиною, Буковиною, Закарпаттям. Прагнення повноти й досконалості варто вітати. Та все ж рецензована книга – це окреме видання, і під таким оглядом вона викликає інші оцінки.

Перш за все сумнів породжує обґрунтованість обрання Кримського півострова, себто географічного об'єкта, об'єктом історичного наративу, та ще й з часовими рамками від давнини до сучасності, адже він не є й ніколи не був окремою, суверенною країною. Боспорське царство, як і пізньоскіфська держава займали лише частину Криму, а територія ханату теж не збігалася з межами півострова та й суверенітет його був надто нетривалим. А ще тут від початку історії до російського завоювання пролягав цивілізаційний кордон між степовиками Євразії та колоністами з Середземномор'я. Лише з утворенням автономії (1921 р.) Крим було виокремлено в адміністративно-територіальну одиницю. Відповідно, місцеве населення теж ніколи не було одним цілим, відзначаючись етнічною строкатістю. Усі сучасні народи, які утворилися на півострові, а це кримські татари, кримчаки, надазовські греки (виселені з Криму 1778 р.) та кримські караїми, склалися на основі етноконфесійних громад помонгольського часу. Таким чином, ця територія насправді ніколи не мала цілісної та самостійної історії, а тому запропонований наратив Криму видається спробою творення неіснуючого суб'єкта історії.

Історики, звісно, можуть обирати для аналізу географічні об'єкти, наприклад Європу чи Середземномор'я, але в такому разі вони мають довести

спільне, що об'єднувало або в кінцевому підсумку поєднало вподобаний ними ареал. Якщо присутність сюжетів про Крим у наративі історії України сама по собі може вважатися демонстрацією зв'язку між півостровом та рештою країни, то у виданні, присвяченому лише Криму, цей зв'язок належало б продемонструвати. Але потрібних аргументів тут не знайти. Навпаки, зосередженість на історії окремих народів, до того ж зі складними, не раз трагічними обставинами їхньої долі, ще контрастніше демонструє брак спільності в історії півострова.

Пошук у тексті книги отого спільного, що невиразно сформульовано в назві («наша благословенна земля») теж не дає результату – ознак «благословенності» не видно ані у прямому, ані в переносному значенні. Можливо, за такі слід уважати роль Криму як центру православ'я (с.28–29) чи бадьоро описані демографічне відновлення та економічні досягнення півострова повоєнного часу (с.132–135)? Позитивно змальована так звана «золота доба» політичного й культурного відродження кримських татар у Кримській АСРР 1923–1928 рр. (с.103–105), мабуть, не може сприйматися за прояв «благословенності», адже вона стосувалася одного народу та й тривала недовго.

І все ж вимоги методології не зовсім проігноровано. Хоч аж на тильній стороні палітурки, але все-таки пояснено, що малося на увазі під гаслом «наша благословенна земля». Виявляється, усі народи, які вмістилися в історичному ландшафті півострова (кожен у свій час!) «називали Крим своєю Благословенною Землею». Отже, формально вимоги методології застережено, адже бодай на одну спільну для всіх народів півострова рису автор усе-таки вказав, а саме ставлення до цієї території. Однак зрозуміло, що реально таке твердження означає відсутність будь-якої спільності, адже кожен із народів уважав Крим не спільною для всіх, а лише своєю (!), як пише автор, благословенною землею. Тривіальність, висловлена високим стилем. Утім, навіть це твердження не підкріплене в тексті жодним свідченням джерел від усіх отих народів, від таврів до росіян. Власне, від таврів і готів писемності не збереглося, тому промовляти від їхнього імені щонайменше непереконливо. Удавання до словесної маніпуляції для обґрунтування концепції ставить оцей наратив поза колом наукових праць.

Інакше як маніпулятивним не можна визначити подання теми взаємин держав та народів Криму з українцями й Україною. Це проявляється передусім в ігноруванні цих взаємин, про які відомо не так уже й мало, наприклад про міжнародну торгівлю та козацько-татарські стосунки за часів Кримського ханату. Звісно, останні переважно були воєнними й, на перший погляд, не сприяли зближенню народів і культурному обміну. Але насправді збройне змагання є дуже добрим стимулом для обміну бойовим та іншим досвідом, тож історичним досягненням, як і просто іспитом на виживання для українського козацтва, було засвоєння досвіду степовиків, передусім саме воєнного. Власне, тільки тому козацтво й перетворилося на військово-політичну силу в регіоні, а після включення України до складу Російської імперії остання ще півтора століття використовувала українських козаків як

знаряддя для завойовування Північного Причорномор'я включно з отим-таки Кримом. Здається, поступ української колонізації, унаслідок якої скорочувалися володіння Кримського ханату, теж напряду стосуються минулого півострова. Проте ці важливі й славні для України звершення залишаються без уваги. Причому скоріше вони приховуються цілеспрямовано, адже на карті територіальних змін Кримського ханату (с.50) серед усіх тодішніх військово-політичних сил Північного Причорномор'я немає козацтва, хоча позначено Ногайську орду.

Натомість для ілюстрації кримсько-українських стосунків указанного часу залишено лише теми спільних дій козаків із татарами та татарського ясиру (себто людоловства) та работоргівлі. Уже сам по собі цей вибір тем залишає українцям у стосунках із Кримом суто пасивну іпостась полонеників. Українське ж козацтво підноситься в ролі цинічного байдужого: «Походи за живим товаром, однак, не перешкоджали спільним діям запорозьких козаків з ханами Криму» (с.47).

Та й цього замало, адже на додачу робиться спроба виправдати людоловство кримських татар на підставі заяви про перебільшену трагічність українського фольклору у зображенні неволі. Цьому присвячено спеціальну дигресію під назвою «Чи було кримське й османське рабство аж таким поганим?», де за аргумент править приклад знаменитої султанші українського походження Роксолани. Тут не місце наводити автентичні й численні свідчення про лиха «турецької неволі», або аналізувати народний епос. Надуманість питання видно вже з того, що воно взагалі бере під сумнів трагічність неволі. У такому ж ключі можна знайти позитивне й в американському рабстві, адже нащадки африканських рабів тепер вибиваються у США на високі державні посади. Важливо відзначити також, що ревізія рабства не відбулася випадково чи не-свідомо. По-перше, автор запозичив її з наративу «Україна: історія її земель та народів», де вона з'явилася вперше. По-друге, саму ідею було нав'язано подібними, але принаймні обережніше сформульованими думками А.Фішера, автора книги «Кримські татари» (Стенфорд, 1978 р.). Словом, у даному випадку йдеться про цілеспрямоване викривлення ролі українців у Криму. Це вже інша річ, що тему українського ясиру насправді досліджено вкрай мало, на відміну від американського рабства, тож подібні заяви не наражаються на ризики втратити кар'єру та репутацію.

Роль України в історії півострова применшується й для періоду перебування його у складі УРСР та незалежної держави. Спочатку це обґрунтовується твердженням, що передача цієї території радянській Україні була лише формальною, усупереч серйозному ставленню (а отже наївності!) республіканського керівництва. Після цього позитивні зрушення в економіці можна було приписати «радянській владі» (тричі згадано на с.132–133) і не згадувати про Україну. Порівняння ж економічних показників 1945 та 1970-х рр. не лише приховує катастрофічний стан півострова у складі РРФСР, але також нейтралізує ефект перемін унаслідок входження Криму до складу УРСР.

Шляхом словесних маніпуляцій українці навіть виставляються співучасниками радянської національної політики на півострові. Для цього зміни

національного складу населення названо «слов'янізацією» (с.132), під якого маскується не що інше, як зросійщення, котре насправді асимілювало українців. На останніх навіть поширюється відповідальність за знищення кримськотатарської топонімії: мовляв, більшість татарських назв було замінено на невиразні слов'янські – спочатку на російські, згодом на незграбні українські (с.129). До речі, таке твердження дає гарний приклад словесної маніпуляції, адже в ньому задано негативні означення для «слов'янського» (невиразні слов'янські назви) та «українського» (незграбні українські назви), що відвертає звинувачення від «російського», залишеного нейтральним.

Нарешті, в останньому розділі книги, котрий охоплює часи незалежності України, про українців та українську державу теж оповідається дуже вибірково. Спочатку викладено спроби стримування центральним урядом сепаратизму кримської проросійської більшості (с.143–146), стосунки з кримськими татарами (с.149–150), причому київській (а не сімферопольській проросійській) владі дісталось на горіхи за недостатню турботу про кримських татар (с.148) та культурні потреби різних національностей (с.152), оглянуто домовленості України та Росії щодо Чорноморського флоту (с.146–147). Згадано й про економічний занепад і злочинність (с.147), хоч соціально-економічні питання назагал є слабким місцем цього наративу. Зате на сторінку розписано про травмованість російської свідомості від того, що Крим опинився у складі незалежної від Росії держави (с.147). На тлі докорянь Україні за погане фінансування культурних потреб кримськотатарської громади розрекламовано проекти зарубіжних спонсорів (с.152). Не бракує компліментів і на адресу Української православної церкви Московського патріархату та її урядових спонсорів з України й Росії – за розбудову храмів, що чомусь віднесено до «культурного відродження» (с.152–153). При цьому виправдовується агресивність російської пастви та загалом Московського патріархату до кримських татар і караїмів.

Отже, роль України у Криму навіть в єдиному розділі, де її не було як уникнути, показано у винятково негативному світлі: з одного боку – міжнаціональні конфлікти, падіння добробуту, безлад, а з іншого – втручання української держави у життя Криму. Звісно, що в такому випадку єдино логічним здобутком від перебування у складі незалежної України виставлено автономний статус: нібито це він і дає «надію сподіватися, що і в майбутньому півострів залишатиметься благословенною землею». Оцими словами й завершується виклад.

Отже, очевидно, що книга аж ніяк не показує історію Криму як складову історії України. Назва праці оманлива. Наратив пропонує дивитися на Кримський півострів як на самостійний суб'єкт історії, котрий лише формально пов'язаний з Україною. Його провідними акторами виступають окремі народи, причому симпатії П.-Р.Маґочія явно на боці кримських татар, ще більше – росіян, але жодною мірою не українців.

Текст не дає можливості збагнути витоки симпатій та антипатій автора. Вони, певно, знаходяться у площині його відомих прорусинських політичних заангажувань. Проте політичні мотивації зазвичай розбігаються з

академічними стандартами й рецензована книга – напрочуд переконливий взірець саме такого підходу. Мало не на кожній сторінці містяться сумнівні твердження. Відтак їх доведеться продемонструвати не всі, а зведеними у групи, яких загалом п'ять.

Явні помилки. На с.17 автор стверджує, що українські степи були заселені кочовиками до 1240-х рр. Виходить, монголи, кримські татари та ногайці не відносилися до кочовиків? На с.23 заявлено, що Судак було засновано («на думку деяких науковців») 212 р. Насправді цю дату вирахував невідомий автор запису на так званому «Судацькому синаксарі». За археологічними даними, місто виникло у VII ст. і, судячи з назви Соґдак, правдоподібно, воно початково було колонією міжнародних купців із Соґдіани (самоназва «соґдак»). На с.26 називається дата заснування Константинополя 330-ті рр., а ще що «таким чином» місто стало центром православної церкви – без коментарів. Із друкарських помилок симптоматично ерудицію автора в темі видає помилка в назві половецької поховальної статуї – «баблал» замість «балбал» (с.31), та перекручена назва кримського клану «Аргин» («Агрін» на с.48, що правда на с.46 подано точніше – «Аргін»). На с.31 серед візантійських портових міст названо лише Судак і Ялту, тоді як головне – Херсонес – пропущене. Ім'я Чингіз означає не «Великий» (с.33), а «Океан», але взагалі монгольський завоювальник прийняв ім'я-титул «Чингізхан» («імператор Океану»), а не «Чингіз». На карті, що на с.42, Астраханський ханат невірно показано між річками Дон та Волга, тоді як він перебрав територію улусу, що належав золотоординським ханам (т.зв. Великий Улус) і знаходився в межиріччі Волги й Уралу. На с.43 стверджується, що нащадки Чингізхана по-монгольськи називалися «білою кісткою». Насправді так метафорично іменували осіб шляхетного походження, а Чингізханових нащадків, за якими визнавалося право на владу, називали «золотим родом» («алтан уру»). Посади калґи та нуреддина у Кримському ханаті посідали, як правило, не сини правлячого хана (с.48–49), а брати – це впливало з принципу передачі влади старшому в роді. Мавзолей Роксолани знаходиться у дворі мечеті Сулейманіє, а не «безпосередньо прилягає до знаменитої Блакитної мечеті» (с.54).

Найвно-тривіальні розмірковування. На с.20 автор стверджує про існування якихось «симбіотичних» стосунків між скіфами та грецькими державами у Криму. У чому полягав цей симбіоз він не розповідає. Що ж до «традиційної скіфської практики збору данини з грецьких міст», то її точніше визначати як паразитизм, здирництво, рекет. До цієї теми він повертається на с.25, де можна зрозуміти, що умовою «симбіотичних» стосунків було осідання кочовиків, а це попросту нісенітниця. На с.21 пишеться про те, що скіфи принесли період миру, котрий увійшов в історію як *Rax Scythica*. У дійсності це науковий термін, що походить від ідеї називати імперії кочовиків словом *Rax*. Ним активно послуговувався О.Пріцак, колишній бос автора, тож, мабуть, він і послужив джерелом інформації. Те саме стосується означення *Rax Mongolica* на с.33. На с.28 ідеться про те, що держава Русь зі столицею в Києві нібито отримала назву «Київська Русь». Невже секрет, що насправді це – науковий термін, і увійшов він у вжиток на початку XIX ст.? На с.31 «мирною і навіть тісною співпрацею»

між Руссю та кипчаками названо спільні війсьні кампанії та шлюби. На с.45 правильно помічено, що султани висилали кримським ханам не наказ, а запрошення приєднатися до походів, але забувається, що відмова від нього загрожувала кримському правителю втратою посади та засланням, отже «запрошення» таки дійсно було наказом. Інакше, як нісенітницею, не випадає назвати міркування про те, що, мовляв, «згідно з точкою зору представників верхівки Кримського ханату, будь-який спад у продуктивності землеробської діяльності можна було компенсувати прибутками від продажу рабів» (с.53).

Необґрунтовані заяви або, простіше кажучи, *вигадки*. На с.18 стверджується, ніби еллінська колонізація заохочувалася грецькими метрополіями, тоді як основним рушієм вважається приватна ініціатива. На с.21 звідкись узялося припущення про «вибагливі смаки» скіфів, адже відомо, що кочовики назагал мали досить незвичні для осілих людей уподобання. На с.36 читаємо про «наплив» сельджуків до золотоординського Криму. На с.37 зауважено, що кримські порти були занедбаними з часів падіння Хозарського каганату. Мініатюру, уміщену на тій самій сторінці, помилково ідентифіковано як таку, що зображує «генуезьких купців у Кафі» – насправді у цьому місті не було судноплавної річки чи каналу, як бачимо на ілюстрації. На с.51 Кримський ханат названо «стабільним суспільством осілого типу», а до кочовиків віднесено ногайців. Утім, достатньо звернутися до записок османського подорожника другої половини XVII ст. Евлії Челебі, щоби побачити інші реалії. На с.47 стверджується, що «між козаками-християнами і татарами-мусульманами майже ніколи не було непримиренної ненависті». На жаль, надто багато джерел свідчать саме про ненависть та релігійну нетерпимість.

Некритично сприйнято міфи. Переселення греків із Криму на Маріупольщину зображене за російським трактуванням як добровільне (с.56–57), оминаючи такі факти, як здійснення самої акції, протести греків та значні людські втрати серед мігрантів. Та й анексію півострова представлено як нібито вимушений крок петербурзького двору (с.57), що, звісно, повторює російський міф. Ідею про походження кримських татар від найдавнішого населення Криму (с.58–59) запозичено від самих кримських татар, тоді як умови для формування цього етносу, як і належить, виникли лише з утворенням Кримського ханату. Заяви про відродження росіянами виноробства, нібито занепаłego на півострові в ісламську добу, а також про «всесвітню відомість» кримських вин (с.75) – це популярні байки тамтешніх росіян.

Взаємно-суперечливі заяви. Наприклад, за твердженням про те, що скіфи принесли мир на 500 років (с.21), стверджується про «постійні конфлікти» їх із грецькими містами (с.22). На с.74 художника К.Богаєвського названо імпресіоністом, а на с.108 говориться про його «романтизовані пейзажі». Заяву про «слов'янізацію», себто переважання слов'янських народів у національному складі населення, зроблено за даними 1959 р. (с.132), тоді як за переписом 1926 р. (с.101) на слов'ян (росіян, українців, болгар) уже припадало більше половини мешканців. Утім, найбільш вражаючий приклад суперечливості аргументів – це кепкування з радянських звинувачень на адресу кримських татар у работоргівлі та здирництві, що, мовляв, заважали розвитку цього регіону

(с.130). Натомість перед тим автор сам неодноразово заявляв, що економіка Кримського ханату трималася на работоргівлі (с.47–55).

Наведений перелік (а він далеко не вичерпний) говорить сам за себе. Теоретично якусь частку хиб можна віднести до непорозумінь, спричинених неадекватним перекладом, але сумнівно, щоби до них були причетні семеро (!) наукових консультантів, серед котрих, до речі, і тюркологи. Також слід відзначити, що основна маса сумнівних заяв припадає на період до середини ХІХ ст., що засвідчує недостатню обізнаність автора з предметом у відповідних часових межах. Утім, назбраних прикладів, здається, достатньо для висновку, що на додачу до концептуальної неспроможності аргументація рецензованого наративу також не має наукової вартості. Отже, у кращому випадку книжка годиться як чергове нагадування, що питання про стосунок Криму до України залишається відкритим.

О.І.Галенко (Київ)